भ.गी.

१

श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ अस्य श्रीभगवद्गीतामालामंत्रस्य॥ श्रीभगवान्वेदव्यास ऋषिः॥ अनुष्टुप्छंदः॥ श्रीकृष्णः परमात्मा देवता॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इति बीजं सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकं [illegible] प्रीत्यर्थे जपे विनियोगः

राम

म०ऊी० २

निधानि हृद्यानि तानावर्णाकृतीनि वेति। कालनलकरष्ठशार्यानमः॥ नैनं छिंदं तिशस्त्राणीति हृदयाय नमः॥ नचैनं क्लेदयं त्यापइति शिरसे स्वाहा॥ अच्छेद्योऽयमदाह्यो ऽयमिति शिखायै वषट्॥ नित्यः सर्वगतः स्था णुरिति कवचाय हुं॥ पश्य मे पार्थ रूपाणी ति नेत्रत्रयाय वौषट्॥ नानाविधानि दिव्यानि

इस्युंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ नन्दी [illegible] त्यापो
[illegible] कनिष्ठाकर ॥ इति [illegible] भ्यां नमः
[illegible] होर [illegible]
[illegible] भ्यां नम [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] यं समान [illegible] ॥ [illegible] भ्यां
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ [illegible]

भ.गी.

३

3

भगवद्गीतेभवद्वेषिणी॥१॥नमोस्तुतेव्या
सविशालबुद्धेफुल्लारविंदायतपत्रने
त्र॥येनत्वयाभारततैलपूर्णःप्रज्वालि
तोज्ञानमयःप्रदीपः॥२॥प्रपन्नपारिजाता
यतोत्रवेत्रैकपाणये॥ज्ञानमुद्रायकृष्णा
यगीतामृतदुहेनमः॥३॥सर्वोपनिषदोगा

वोदोग्धागोपालनंदनः॥पार्थोवत्सः
सुधीर्भोक्तादुग्धंगीतामृतंमहत्॥४॥

राम

२

नीस्वक्काचक[illegible]॥ ऋ[illegible]क्रमधातिशर्थंजघवि
नियोगः॥ अथध्यानं॥ जानेकनाटिक्षोपि
ता[illegible]नवेताला[illegible]प्रपत्नेजस्वरं व्याप्तेन
[illegible]सुरुपाल्लुमिना[illegible]ध्येयतामा
र्गैः॥ अं ह्रीं श्रीं तामृतवर्षिण्यै भगवती महा
[illegible]जाधितीमंत्र वामनसाद्ध्याति

घ

पाराशर्योवचः श्रोतेजममत्वंगीतार्थगंधो
त्कटं॥ नानारत्नानकैकेशारंहरिकथासं
बोधनाबोधितं॥ लोकेसत्कृतनपद्मपैरह
रहःपपीयमानंमुदा॥ भूयाज्ञारतपंकजं
कलिमलःप्रध्वंसिनःश्रेयसे॥७॥मूकंक
रोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिं॥यत्कृ
पातमहंवंदेपरमानंदमाधवं॥८॥यंब्रह्मा

५

घ

वसुदेवसुतंदेवंकंसचाणूरमर्द्दनं॥देव
कीपरमानंदंकृष्णंवंदेजगद्गुरुं॥५॥भीष्म
द्रोणतटाजयद्रथजलागांधारनीलो
त्पला॥शल्यग्राहवतीकृपेणवहिनीक
र्णेनवेलाकुला॥अश्वत्थामविकर्णघो
रमकरादुर्योधनावर्तिनी॥सोत्तीर्णाख

लुपांडवैरणनदीकैवर्त्तकःकेशव॥६॥

५

जय॥१॥संजयउवाच॥दृष्ट्वातुपांडवानी
कंव्यूढंदुर्योधनस्तदा॥आचार्य्यमुपसंग
म्यराजावचनमब्रवीत्॥२॥पश्यैतांपांडु
पुत्राणामाचार्य्यमहतींचमूं॥व्यूढांद्रुपद
पुत्रेणतवशिष्येणधीमता॥३॥अत्रशूरा
महेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि॥युयुधानो
विराटश्चद्रुपदश्चमहारथः॥ध॥धृष्टके

5

वरुणेंद्ररुद्रमरुतस्तुन्वंतिदिव्यैःस्तवैर्वेदैः
सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंतियंसामगाः॥
ध्यानावस्थिततद्गतेनमनसापश्यंतियं।
योगिनो॥ यस्यांतंनविदुःसुरासुरगणादेवा
यतस्मैनमः॥ ॐ॥ इतिध्यानम्॥ धृतराष्ट्र
उवाच॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्स
वः॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसं

६

रूपस्य समितिंजयः॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये

६

तान्निबोध द्विजोत्तम। नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते॥ ७॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च॥ ८॥ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः॥ ९॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं॥ १०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः॥

६

ष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ।
५ । युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्य
वान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महार
थाः ॥ ६ ॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध
द्विजोत्तम ॥ नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं

तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च

व्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥ पांचजन्यं हृषीके
शो देवदत्तं धनंजयः पौंड्रं दध्मौ महाशंखं
भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥ अनंतविजयं
राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदे
वश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥ काश्यश्च
परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्यु
म्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि॥११॥
तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः॥
सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवा
न्॥१२॥ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानक
गोमुखाः॥सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तु
मुलोभवत्॥१३॥ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमह

तिस्यंदनेस्थितौ॥माधवःपांडवश्चैवदि

क्यमिदमाह महीपते । सेनयोरुभयोर्मध्ये
रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥ यावदेतान्निरी
क्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मया स
ह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥ यो
त्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः । धा
र्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥
संजय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाके

द्रुपदोद्रौपदेयाश्चसर्वशःपृथिवीपते॥सौ
भद्रश्चमहाबाहुःशंखान्दध्मुःपृथक्पृ
थक्॥१८॥सघोषोधार्त्तराष्ट्राणांहृदयानिव्य
दारयत्॥नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनु
नादयन्॥१९॥अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधा
र्त्तराष्ट्रान्कपिध्वजः॥प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेध

नुरुद्यम्यपाण्डवः॥२०॥हृषीकेशंतदावा

पि। तान्समीक्ष्यसकौंतेयसर्वान्बंधूनव
स्थितान्॥२७॥कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निद
मब्रवीत्॥अर्जुनउवाच।दृष्ट्वेमंस्वजनंकृ
ष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितं॥२८॥सीदंतिममगा
त्राणिमुखंचपरिशुष्यति।वेपथुश्चशरीरे
मेरोमहर्षश्चजायते॥२९॥गांडीवंस्रंसतेह

स्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते।नचशक्नोम्यव

शेनभारत॥सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वा
रथोत्तमं॥२४॥भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषां
चमहीक्षितां॥उवाचपार्थपश्यैतान्समवेता
न्कुरूनिति॥२५॥तत्रापश्यत्स्थितान्पा
र्थःपितॄनथपितामहान्॥आचार्यान्मा
तुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा

॥२६॥श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोर

च॥३३॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च
पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः
संबंधिनस्तथा॥३४॥ एतान्नहंतुमिच्छा
मि घ्नतोपि मधुसूदन॥ अपि त्रैलोक्यरा
ज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते॥३५॥ निहत्य
धार्तराष्ट्रान्नः काप्रीतिः स्याज्जनार्दनः॥ पा
पमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः॥३६॥

स्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमित्तानि
च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोनु
पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ न कांक्षे
विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ किंनो
राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च

त इमेवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि

भिभवत्युत ॥ ४० ॥ अधर्माभिभवात्कृष्ण
प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय
जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥ संकरो नरकायैव
कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां
लुप्तपिंडोदकक्रिया ॥ ४२ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्ना
नां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः
कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुल

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्त्तराष्ट्रान्स्वबांधवा
न्॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माध
व॥३७॥ यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेत
सः॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं
३८॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्नि
वर्तितुं॥ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः
सनातनाः॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मो

विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः॥४७॥
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअर्जुनविषा
दोनामप्रथमोध्यायः॥१॥संजयउवाच॥तंत
थाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं॥विषी
दंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः॥१॥श्रीभ
गवानुवाच॥कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमे

धर्म्मो ण्णां मनुष्याणां जनार्द्दन॥ नरके नियतं

वासो भवतीत्यनुशुश्रुम॥४४॥ अहो बत म

हत्पापं कर्त्तुं व्यवसिता वयं॥ यद्राज्यसुखलो

भेन हंतुं स्वजनमुद्यताः॥४५॥ यदि मामप्रती

कारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः॥ धार्त्तराष्ट्रा रणे हं

न्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्॥४६॥ संजय उवाच॥

एवमुक्त्वार्ज्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्॥

मांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदि
ग्धान् ॥५॥ न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा
जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥ यानेव हत्वा न जिजी
विषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ का
र्पण्यदोषोपहतः स्वभावः ॥ पृच्छामि त्वां धर्मसं
मूढचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शि
ष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ॥ ७ ॥ न हि प्रपश्या

समुपस्थितं । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिक
रमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैव्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्यु
पपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परं
तप ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रो
णंच मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजा
र्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वाहि महानुभावा
न्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वार्थका

अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्च भाषसे
गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः ॥ ११ ॥
नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः ॥ न
चैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरं ॥ १२ ॥ दे
हिनोस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ त
थादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति ॥ १३ ॥ मा
त्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः

मिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां
अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपि
चाधिपत्यं॥८॥संजयउवाच॥एवमुक्त्वाहृ
षीकेशंगुडाकेशःपरंतपः॥नयोत्स्यइतिगो
विंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह॥९॥तमुवाचहृषी
केशःप्रहसन्निवभारत॥सेनयोरुभयोर्मध्ये
विषीदंतमिदंवचः॥१०॥श्रीभगवानुवाच

अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशारीरिणः अ
नाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत॥१८
यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतं उभौतौ
नविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥१९॥नजाय
तेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावा
नभूयः॥अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनह
तहन्य न्यतेहन्यमानेशरीरे॥२०॥वेदाविनाशिनंनित्यंयएन

आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत
१४ ॥ यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ स
मदुःखसुखं धीरं सोमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उ
भयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः ॥ १६
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं ॥ वि
नाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७

२६

16

एव च नित्यः॥ सर्वगतः स्थाणुरचलोयंसना
तनः॥२४॥ अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्यो
यमुच्यते॥ तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचि
तुमर्हसि॥२५॥ अथचैनं नित्यजातं नित्यं वा
मन्यसे मृतं॥ तथापि त्वं महाबाहो नैनं शो
चितुमर्हसि॥२६॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रु
वं जन्म मृतस्य च॥ तस्मादपरिहार्येर्थे न त्वं

नमजमव्ययं।कथंसपुरुषःपार्थकंघातय
तिहंतिकं॥२१॥वासांसिजीर्णानियथाविहा
यनवानिगृह्णातिनरोपराणि॥तथाशरीरा
णिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदे
ही॥२२॥नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपा
वकः॥नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारु
तः॥२३॥अछेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्य

१७

त्वंशोचितुमर्हसि॥३०॥स्वधर्ममपिचावे
क्ष्यनविकंपितुमर्हसि॥धर्मोद्धियुद्धाच्छ्रेयो
न्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते॥३१॥यदृच्छयाचो
पपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतं॥सुखिनःक्षत्रियाः
पार्थलभंतेयुद्धमीदृशं॥३२॥अथचेत्त्वमिमं
धर्म्मंसंग्रामंनकरिष्यसि॥ततःस्वधर्म्मंकी
र्त्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि॥३३॥अकीर्त्तिंचा

17

शोचितुमर्हसि ॥२७॥ अव्यक्तादीनि भूता
नि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्ये
व तत्र का परिदेवना ॥२८॥ आश्चर्यवत्पश्य
ति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं
वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥ देही नित्यमवध्यो
यं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि

हि ॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्च
यः ॥३७॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ
जयाजयौ ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापम
वाप्स्यसि ॥३८॥ एषा ते ऽभिहिता सांख्ये बुद्धि।
र्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्म
बन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥ नेहाभिक्रमनाशो ऽ।
स्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य ध।

पि भूतानि कथयिष्यंति ते व्ययां ॥ संभावित
स्य चाकीर्त्ति मरणादतिरिच्यते ॥३४॥ भया
द्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ॥ येषां च
त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥३५॥ अ
वाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ॥
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ॥३६॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे म

बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुःकृते
तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौश
लं॥५०॥कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वा
मनीषिणः॥जन्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छं
त्यनामयं॥५१॥यदातेमोहकलिलंबुद्धि
र्व्यतितरिष्यति॥तदागंतासिनिर्वेदंश्रोत
व्यस्यश्रुतस्यच॥५२॥श्रुतिविप्रतिपन्ना

नतः॥४६॥कर्म्मण्येवाधिकारस्तेमाफले
षुकदाचन॥माकर्म्मफलहेतुर्भूर्म्मातेसं
गोस्त्वकर्म्मणि॥४७॥योगस्थःकुरुकर्म्मा
णिसंगंत्यक्त्वाधनंजय॥सिद्ध्यसिद्ध्योःस
मोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते॥४८॥दूरेणह्य
वरंकर्म्मबुद्धियोगाद्धनंजय॥बुद्धौश
रणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः॥४९॥

१७

गतिंप्रति॥४३॥भोगैश्वर्यप्रसक्तानांत।
यापहृतचेतसां॥व्यवसायात्मिकाबुद्धिः
समाधौनविधीयते॥४४॥त्रैगुण्यविष
यावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुननिर्द्वंद्वोनि।
त्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्॥४५
यावानर्थउदपानेसर्वतः। संप्लुतोद
के।तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजा

२०

१७

र्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥ व्यवसा
यात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन: ॥ बहुशा
खा ह्यनंताश्च बुद्धयो व्यवसायिनां ॥४१॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चित:
वेदवादरता: पार्थ नान्यदस्तीति वादिन:
॥४२॥ कामात्मान: स्वर्गपरा जन्मकर्मफ
लप्रदां ॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य

स्तदोच्यते॥५५॥दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसु
खेषुविगतस्पृहः॥वीतरागभयक्रोधःस्थि
तधीर्मुनिरुच्यते॥५६॥यःसर्वत्रानभिस्ने
हस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभं॥नाभिनंदतिनद्वे
ष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥५७॥यदासंहरते
चायंकूर्मोंगानीवसर्वशः॥इंद्रियाणींद्रि
यार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥५८॥विषया

४।

तेयदास्थास्यतिनिश्चला॥समाधावच
लाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि॥५३॥अर्जु
नउवाच॥स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधि
स्थस्यकेशव॥स्थितधीःकिंप्रभाषेतकि
मासीतव्रजेतकिं॥५४॥श्रीभगवानुवाच॥
प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनो
गतान्॥आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्त

षूपजायते। संगात्संजायते कामः। का
मात्क्रोधोभिजायते॥६२॥ क्रोधाद्भवति।
संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥ स्मृतिभ्रं
शाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६३॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन्
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छ
ति॥६४॥ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिर

वि निवर्त्तंते निराहारस्य देहिनः॥ रसवर्जं
रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते॥५९॥ यत
तो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः॥ इं
द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः॥६०॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्प
रः॥ वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्र
तिष्ठिता॥६१॥ ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्ते

भ.गी.
२२

र्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥६८॥ यानिशा
सर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी॥ यस्यां
जाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः॥६९
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्र
विशंतियद्वत्॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिस
र्वेसशांतिमवाप्नोतिनकामकामी॥७०॥ राम
विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनि २२

23

स्योपजायते॥ प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः
पर्यवतिष्ठते॥६५॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न
चायुक्तस्य भावना॥ न चाभावयतः शांति
रशांतस्य कुतः सुखं॥६६॥ इंद्रियाणां हि चरतां
यन्मनोनुविधीयते॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायु
र्नावमिवांभसि॥६७॥ तस्माद्यस्य महाबा
हो निगृहीतानि सर्वशः इंद्रियाणींद्रिया

भ.गी.

२४

यसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन त
त्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव
१॥ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव
मे॥ तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमा
प्नुयां॥२॥ श्रीभगवानुवाच॥ लोकेस्मिन्
द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ॥ ज्ञा
नयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगि

२५

राम

२४

स्पृहः॥ निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधि
गच्छति॥७१॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ
नैनां प्राप्य विमुह्यति॥ स्थित्वास्यामंतका
लेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥७२॥ इति श्रीम
द्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो ना
म द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ अर्जुन उवाच॥ ज्या

भ.गी. मनसानियम्यारभतेर्ज्जुन॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयो

२८ गमसक्तःसविशिष्यते॥७॥ नियतंकुरुकर्मत्वं

म कर्मज्यायोह्यकर्मणः॥ शरीरयात्रापिचते

25 नप्रसिध्येदकर्मणः॥ ८॥ यज्ञार्थात्कर्मणोन्य

त्रलोकोयंकर्मबंधनः॥ तदर्थंकर्मकौंतेय

मुक्तसंगःसमाचर॥ ९॥ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वा

पुरोवाचप्रजापतिः॥ अनेनप्रसविष्य २८

नां॥ ३॥ नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपु
रुषोऽश्नुते॥ नचसन्यसनादेवसिद्धिंसम
धिगच्छति॥४॥ नहिकश्चित्क्षणमपि
जातुतिष्ठत्यकर्मकृत्॥ कार्यतेह्यवशःकर्म
सर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः॥५॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्य
यआस्तेमनसास्मरन्॥ इंद्रियार्थान्विमूढा
त्मामिथ्याचारःसउच्यते॥६॥ यस्त्विंद्रियाणि

भ॰गी॰ २३ अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभ
२६ वः॥ यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञः कर्मसमु
द्भवः॥ १४॥ कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्मा
२६ क्षरसमुद्भवं॥ तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यं
यज्ञेप्रतिष्ठितं॥१५॥ एवंप्रवर्त्तितंचक्रंनानु
वर्त्तयतीहयः॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघं राम
पार्थसजीवति॥१६॥ यस्त्वात्मरतिरेवस्या २६

स्त

ध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक्॥१०॥देवान्भा
वयतानेनतेदेवाभावयंतुवः॥परस्परंभा
वयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ॥११॥इष्टा
न्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः॥तै
र्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः॥१२॥
यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैःभुं
जतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात्

रि छा

भ.गी.
२०
27

लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्त्तुमर्हसि
२०॥यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः
सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते॥२१॥
नमेपार्थास्तिकर्त्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन
नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि॥२२॥
यदिह्यहंनवर्त्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः॥ मम
ममवर्त्मानुवर्त्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः॥२३॥ २०

दात्मतृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसंतु
ष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते॥१७॥नैवतस्यकृ
तेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन॥नचास्यसर्व
भूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥१८॥तस्मा
दसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर॥असक्तो
ह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः॥१९॥
कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः

भ॰ग्री॰ मायानिगुणैः कर्माणि सर्वशः॥ अहंका
२८ रविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते॥ २७॥
तत्वविन्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः
२४ गुणागुणेषुवर्त्ततेइतिमत्वानसज्जते॥ २८॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसु
तानकृत्स्नविदोमंदान्कृत्स्नविन्नविचा ल्म
न्येत्॥ २९॥ मयिसर्वाणिकर्माणिसन्य २८

उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहं॥
संकरस्यचकर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्र
जाः॥ २४॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसोयथाकु
र्वंतिभारत॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकी
र्षुर्लोकसंग्रहं॥२५॥ नबुद्धिभेदंजनयेद
ज्ञानांकर्मसंगिनां॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि
विद्वान्युक्तः समाचरन्॥२६॥ प्रकृतेः क्रिय

भ.गी. तिंयांत्तिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति॥३३॥

२२ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ

तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ॥३४॥

२१ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठिता

त्॥स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः

३५॥अर्जुनउवाच॥अथकेनप्रयुक्तोयंपा पम

पंचरतिपूरुषः॥अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबला २२

स्याध्यात्मचेतसा॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वा
युध्यस्वविगतज्वरः॥ ३०॥ येमेमतमिदं
नित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः॥ श्रद्धावंतो
नसूयंतोमुच्यंतेतेपिकर्मभिः॥ ३१॥ येत्वेत
दभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतं॥ सर्वज्ञान
विमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः॥ ३२॥ सदृ
शंचेष्टतेस्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि॥ प्रकृ

भ.गी. इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्य
३० ते॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहि
नं॥४०॥तस्मात्वमिंद्रियाण्यादौनियम्य
30 भरतर्षभ॥ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञा
ननाशनं॥४१॥इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रि
येभ्यः परंमनः॥मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेः राम
परतस्तुसः॥४२॥ एवंबुद्धेःपरंबुद्ध्वासं ३०

दिवनियोजितः॥३६॥श्रीभगवानुवाच॥
कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः॥म
हाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणं॥३७॥
धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथादर्शोमलेनच॥य
थोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतं॥३८॥
आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा
कामरूपेणकौंतेयदुःपूरेणानलेनच॥३९॥

भ॰गी॰ परंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुःसकाले
३१ नेहमहतायोगोनष्टःपरंतप॥२॥सएवायं
मयातेद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः॥भक्तोसिमे
3। सखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमं॥३॥अर्जुन
उवाच॥अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविव
स्वतः॥कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्त राम
वानिति॥४॥श्रीभगवानुवाच॥बहूनि ३१

स्तभ्यात्मानमात्मना॥ जहिशत्रुंमहाबा
होकामरूपंदुरासदं॥४३॥ इतिश्रीभग
वद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोग
शास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेकर्मयोगोनाम
तृतीयोऽध्यायः॥३॥ श्रीभगवानुवाच इमं
विवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययं॥ विवस्वा
न्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥१॥ एवं

भ.गी.
३२

णाय च दुष्कृतां॥ धर्मसंस्थापनार्थाय सं
भवामि युगे युगे॥ ८॥ जन्म कर्म च मे दिव्य
मेवं यो वेत्ति तत्त्वतः॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म
नैति मामेति सोऽर्जुन॥ ९॥ वीतरागभयक्रो
धा मन्मया मामुपाश्रिताः॥ बहवो ज्ञानत
पसा पूता मद्भावमागताः॥ १०॥ ये यथा मां रामः
प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं॥ मम वर्त्मा ३२

32

भ्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन॥ तान्य
हंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप॥५॥ अजो
पिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन्
प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममाय
या॥६॥ यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवति
भारत॥अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानं
सृजाम्यहं॥७॥ परित्राणायसाधूनांवि ना

भ.गी.
३३

र्नसबध्यते॥१४॥एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वै
रपिमुमुक्षुभिः॥कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैः
पूर्वतरंकृतं॥१५॥किंकर्मकिमकर्मेतिक
वयोप्यत्रमोहिताः॥तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात्॥१६॥कर्मणोह्यपि
बोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः॥अकर्मणश्च
बोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः॥१७॥ कर्म

राम
३३

32

नुवर्त्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः॥११॥कांक्षं
तःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताःक्षि
प्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्म
जा॥१२॥चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभा
गशः॥तस्यकर्त्तारमपिमांविध्यकर्त्तारम
व्ययं॥१३॥नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्म
फलेस्पृहा॥इतिमांयोभिजानातिकर्मभि

भ.गी. र्वपरिग्रहः॥ शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नो
३४ तिकिल्बिषं॥२१॥ यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वा
तीतोविमत्सरः॥ समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वा
35 पिननिबध्यते॥२२॥ गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञा
नावस्थितचेतसः॥ यज्ञायाचरतःकर्मसम
ग्रंप्रविलीयते॥२३॥ ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्र राम
ह्माग्नौब्रह्मणाहुतं॥ ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्र ३४

ण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥ स बु
द्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८॥
यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः
१९॥ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निरा
श्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करो
ति सः ॥ २०॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तस

३

भ.गी. द्रव्ययज्ञास्तपो यज्ञा योगयज्ञास्तथापरे॥
३५ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः
२८॥ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा
३५ परे प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः
२९॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जु
त ह्वति॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्म रल
षाः॥३०॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म स ३५

ह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥ दैवमेवापरे यज्ञं
योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं
यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥ श्रोत्रादीनींद्रिया
ण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्वि
षयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥ सर्वा
णींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आ
त्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

भ॰गी॰ तितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः॥३४॥

३६ यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव
येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोम
36 यि॥३५॥अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्त
मःसर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि
३६॥यथैधांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुते राम
र्जुन॥ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कु ३६

नातनं॥ नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्य:
कुरुसत्तम॥३१॥ एवं बहुविधा यज्ञा वित
ता ब्रह्मणो मुखे॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वा
नेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे॥३२॥ श्रेयान्द्रव्यम
याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ: परंतप॥ सर्वं कर्माखि
लं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥३३॥ तद्विद्धि
प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया॥ उपदेक्ष्यं

गसन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयं आ
त्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजयं॥४१॥
तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थंज्ञानासिनात्म
नः॥छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभा
रत॥४२॥इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिष
त्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसं
वादेकर्मसन्यासयोगोनामचतुर्थो

कृतेतथा॥३७॥नहिज्ञानेनसदृशंपवित्र
मिहविद्यते॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकाले
नात्मनिविंदति॥३८॥श्रद्धावान्लभतेज्ञा
नंतत्परःसंयतेंद्रियः॥ज्ञानंलब्ध्वापरांशां
तिमचिरेणाधिगच्छति॥३९॥अज्ञश्चाश्र
द्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति॥नायंलो
कोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः॥४०॥यो

बाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते॥३॥सांख्ययो
गौपृथग्बालाःप्रवदंतिनपंडिताः॥एक
मप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलं॥४
यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्य
ते एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसप
श्यति॥५॥संन्यासस्तुमहाबाहोदुःख राम
माप्तुमयोगतः॥योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मन ३८

ध्यायः॥ ४॥ अर्जुनउवाच॥ सन्यासंकर्म
णांकृष्णपुनर्योगंचशंससि यच्छ्रेयएत
योरेकं तन्मे ब्रूहिसुनिश्चितं॥१॥ श्रीभग
वानुवाच॥ सन्यासकर्मयोगश्चनिःश्रेय
सकरावुभौ॥ तयोस्तुकर्मसन्यासात्कर्म   कं
योगोविशिष्यते॥२॥ ज्ञेयःसनित्यसन्या
सीयोनद्वेष्टिनकांक्षति॥ निर्द्वंद्वोहिमहा

भ.गी. याणी इंद्रियार्थेषुवर्त्तंतइतिधारयन् ॥९॥

३२ ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरो

तियः ॥ लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभ

सा ॥१०॥ कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रि

-39 यैरपि योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्म

शुद्धये ॥११॥ युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमा राम

प्नोतिनैष्ठिकीं अयुक्तःकामकारेणफलेस ३२

चिरेणाधिगच्छति॥ ६॥ योगयुक्तो विशु
द्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः सर्वभूता
त्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ ७॥ नैव
किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्
गच्छन् स्वपन् श्वसन्॥ ८॥ प्रलपन्विसृ
जन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इंद्रि

भ.गी.
४०

40

नंयेषांनाशितमात्मनः॥तेषामादित्य
वज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परं॥१६॥तद्बुद्धय
स्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः॥गच्छं
त्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥१७॥
विद्याविनयसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्ति
नि॥शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शि राम
नः॥१८॥इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थि ४०

क्तो निबध्यते ॥१२॥ सर्वकर्माणि मनसा सं
न्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव
कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लो
कस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्व
भावस्तु प्रवर्त्तते ॥१४॥ नादत्ते कस्यचित्पा
पं न चैव सुकृतं विभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञा
न नं तेन मुह्यंति जंतवः ॥१५॥ ज्ञानेन तु तदज्ञा

भ.गी. वंतः कौंतेय नतेषुरमते बुधः ॥२२॥ शक्नो
५१ तीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणा
त् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी
नरः ॥२३॥ योंतः सुखोंतरारामस्तथांतर्ज्यो
तिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतो
धिगच्छति ॥२४॥ लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृष
यः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधा यतात्मानः ५१

तंमनः॥निर्दोषंहिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणि
तेस्थिताः॥१९॥नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजे
त्प्राप्यचाप्रियं॥स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मवि ८२
द्ब्रह्मणिस्थितः॥२०॥बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा
विंदत्यात्मनियत्सुखं॥सब्रह्मयोगयुक्ता
त्मासुखमक्षयमश्नुते॥२१॥येहिसंस्पर्
शजाभोगादुःखयोनयएवते॥आद्यंत

भ० गी० मुक्तएवसः ॥२८॥ भोक्तारंयज्ञतपसांसर्व
४२ लोकमहेश्वरं ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वा
मांशांतिमृच्छति ॥२९॥ इतिश्रीमद्भ
गवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्या
सयोगोनामपंचमोध्यायः ॥५॥ श्रीभ राम
गवा० अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्म ४२

42

सर्वभूतहितेरताः॥२५॥कामक्रोधवियु
क्तानांयतीनांयतचेतसां॥अभितोब्रह्म
निर्वाणंवर्त्ततेविदितात्मनां॥२६॥स्पर्शान्
कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः॥
प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारि
णौ॥२७॥यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्ष
परायणः॥विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदा

भ.गी

४३

कल्पसन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ॥४॥
उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादये
त् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्म
नः ॥५॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेनात्मैवात्म
नाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेतात्मै
वशत्रुवत् ॥६॥ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमा त्म
त्मासमाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुतथा ४३

43

करोति यः॥ स संन्यासी च योगी च न नि
रग्निर्न चाक्रियः॥१॥ यं संन्यासमिति प्रा
हुर्योगं तं विद्धि पांडव॥ न ह्यसंन्यस्तसं
कल्पो योगी भवति कश्चन॥२॥ आरुरुक्षो
र्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते॥ योगारूढ
स्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥३॥ यदा हि
नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते॥ सर्वसं

भ०गी०
४४

देशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः॥ना
त्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरं
॥११॥तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रिय
क्रियः॥उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मवि
शुद्धये॥१२॥समंकायशिरोग्रीवंधारयन्न
चलंस्थिरः॥संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिश
श्चानवलोकयन्॥१३॥प्रशांतात्माविग

44

राम
४४

मानापमानयोः॥ ७॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा
कूटस्थो विजितेंद्रियः॥ युक्त इत्युच्यते यो
गी समलोष्टाश्मकांचनः॥ ८॥ सुहृन्मित्रा
र्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु॥ साधुष्वपि
च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते॥ ९॥ योगी युं
जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः॥ एकाकी य
तचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥ १०॥ शुचौ

भ.गी.
४५
45

सु॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःख
हा॥१७॥ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाव
तिष्ठते॥ निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्यु
च्यते तदा॥१८॥ यथा दीपो निवातस्थो नेंग
ते सोपमा स्मृता॥ योगिनो यतचित्तस्य युं
जतो योगमात्मनाः॥१९॥ यत्रोपरमते चित्तं राम
निरुद्धं योगसेवया॥ यत्र चैवात्मनात्मानं ४५

तभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः॥मनःसंयम्यम
च्चित्तोयुक्तआसीतमत्परः॥१४॥युंजन्नेवं
सदात्मानंयोगीनियतमानसः॥शांतिंनि
र्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति॥१५॥ना
त्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः॥
नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन
॥१६॥युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्म

भ॰गी॰ नः॥२९॥योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयि

४६ पश्यति॥तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्र

णश्यति॥३०॥सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येक

48 त्वमास्थितःसर्वथावर्त्तमानोपिसयोगी

मयिवर्त्तते॥३१॥आत्मौपम्येनसर्वत्रस

मंपश्यतियोर्जुन॥सुखंवायदिवादुः राम

खंसयोगीपरमोमतः॥३२॥अर्जुनउवाच॥ ४६

त्मन्येववशंनयेत्॥२६॥प्रशांतमनसं
ह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमं॥उपैतिशांत
रजसंब्रह्मभूतमकल्मषं॥२७॥युंजन्ने
वंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषःसुखे॥
नब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते॥२८॥
सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्म
नि॥ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शि

चगृह्यते॥३५॥असंयतात्मनायोगो दुःप्रा
प्य इतिमेमतिः॥वश्यात्मनातुयतता
शक्योवाप्तुमुपायतः॥३६॥ अर्जुनउवा०
अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमान
सः॥अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्ण
गच्छति॥३७॥कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छि
न्नाभ्रमिवनश्यति॥अप्रतिष्ठोमहाबा

न॥ योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तः साम्येनमधु
सूदन॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्
स्थितिंस्थिरां॥३३॥ चंचलंहिमनः कृष्णप्र
माथिबलवद्दृढं॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवा
योरिवसुदुष्करं॥३४॥ श्रीभगवानुवा
च॥ असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्र
हंचलं॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येण

भ॰ गी॰ नां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते ॥४१॥
४८ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीम
तां ॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदी ह
शं ॥४२॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदे
हिकं ॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कु
रुनंदन ॥४३॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रिय राम
तेह्यवशोपि सः जिज्ञासुरपि योगस्या ४८

हो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥ एतन्मे सं
शयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यः सं
शयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाश
स्तस्य विद्यते नहि कल्याणकृत्कश्चित्
दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य पुण्यकृतां
लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुची

भ॰ गी॰
४९
49

युक्ततमोमतः॥४७॥इतिश्रीमद्भगव
द्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयो
गशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेआत्मसंय
मयोगोनामषष्ठोऽध्यायः॥६॥श्रीभग
वा॰मय्यासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदा
श्रयः॥असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसि तच्छ
णु॥१॥ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्या ४९

द्ब्रह्मातिवर्त्तते॥४४॥प्रयत्नाद्यतमान
स्तुयोगीसंशुद्धकिल्बिषः अनेकजन्म
संसिद्धस्ततोयातिपरांगतिं॥४५॥तपस्वि
भ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिकः
कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवा
र्जुन॥४६॥योगिनामपिसर्वेषांमद्गतेनां
तरात्मना॥श्रद्धावान्भजतेयोमांसमे

भ॰ गी॰ ५०

तां॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते ज
गत्॥५॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्यु
पधारय॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्र
लयस्तथा॥६॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचि
दस्ति धनंजय॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे
मणिगणा इव॥७॥ रसोहमप्सु कौंतेय
प्रभास्मि शशिसूर्ययोः॥ प्रणवः सर्ववेदे

50

राम

म्यशेषतः॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोन्यज्ज्ञातव्य
मवशिष्यते॥२॥ मनुष्याणां सहस्रेषु क
श्चिद्यतति सिद्धये॥ यततामपि सिद्धा
नांकश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥३॥ भूमिरा
पो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च॥ अहं
कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥४॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे प॥

भ.गी. भरतर्षभ ॥११॥ ये चैव सात्विका भावा रा

५१ जसास्तामसाश्चये ॥ मत्त एवेति तान्

विद्धि नत्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥ त्रिभिर्गुण

मयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं

नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं ॥१३॥

51 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ माम

मेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ ५१

षु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥ पुण्यो गंधः पृ
थिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीव
नं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं ॥
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनाम
हं ॥१०॥ बलं बलवतां चाहं कामराग वि
वर्जितं ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि

भ॰गी॰ ॥१७॥उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमे
५२ मतं॥आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवा
नुत्तमांगतिं॥१८॥बहूनांजन्मनामंतेज्ञा
नवान्मांप्रपद्यते॥वासुदेवःसर्वमितिस
52 महात्मासुदुर्लभः॥१९॥कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञा
नाःप्रपद्यंतेन्यदेवताः॥तंतंनियममास्था राम
यप्रकृत्यानियताःस्वया॥२०॥योयोयांयां ५२

॥१४॥नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराध
माः॥माययापहृतज्ञानाआसुरंभाव
माश्रिताः॥१५॥चतुर्विधाभजंतेमां
जनाःसुकृतिनोर्जुन॥आर्त्तोजिज्ञासुर
र्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ॥१६॥तेषांज्ञा
नीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते॥प्रि
योहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः

मन्यंतेमामबुद्धयः परं भावमजानंतो
ममाव्ययमनुत्तमं ॥२४॥ नाहं प्रकाशः
सर्वस्ययोगमायासमावृतः॥ मूढोयंना
भिजानातिलोकोमामजमव्ययं॥२५॥
वेदाहं समतीतानिवर्त्तमानानिचार्जु
न॥भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनक
श्चन॥२६॥इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोह

तनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यत
स्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं ॥ २१ ॥
सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते
लभतेचततः कामान्मयैवविहितान्हिता
न् ॥ २२ ॥ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमे
धसां देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांति
मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नं

कालेपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः॥३०॥
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानविज्ञानयोगोनामसप्तमोऽध्यायः॥७॥अर्जुनउवाच॥किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते॥१॥अ

न भारत सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति
परं तप॥२७॥ येषां त्वंतगतं पापं जनानां पु
ण्यकर्मणां॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां
दृढव्रताः॥२८॥ जरामरणमोक्षाय मामा
श्रित्य यतंति ये॥ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्न
मध्यात्मं कर्म चाखिलं॥२९॥ साधिभूता
धिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः॥ प्रयाण

भ॰गी॰ २॥४॥ अंतकालेचमामेवस्मरन्मुत्काक
५५ लेवरं॥ यःप्रयातिसमद्भावंयातिना
स्त्यत्रसंशयः॥५॥ यंयंवापिस्मरन्भावंत्य
जत्यंतेकलेवरं॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदा
55 तद्भावभावितः॥६॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषु
मामनुस्मरयुध्यचमय्यर्पितमनोबुद्धि राम
र्मामेवैष्यस्यसंशयः॥७॥ अभ्यासयोग ५५

धियज्ञः कथंकोत्रदेहेस्मिन्मधुसूद
न॥प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोसिनियता
त्मभिः॥२॥श्रीभगवानुवाच॥अक्षरंब्र
ह्मपरमंस्वभावोध्यात्ममुच्यते॥भूत
भावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितः॥३॥
अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैव
तं॥अधियज्ञोहमेवात्रदेहेदेहभृतांव

भ.गी. वस्तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥१०॥ यदक्ष

५६ रं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीत

रागाः। यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति त

त्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥ सर्वद्वाराणि

५८ संयम्य मनो हृदि निरुध्य च। मूर्ध्न्याधा

यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां ॥१२॥ ओ

ऊंमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनु

युक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥ परमं पुरु
षं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥ कविं
पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनु
स्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादि
त्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणका
ले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबले
न चैव ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य

भ.गी.
५७

नोर्जुन॥ मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म
न विद्यते॥१६॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्र
ह्मणो विदुः रात्रिं युगसहस्रांतां ते होरा
त्रविदो जनाः॥१७॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयः
सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे॥ रात्र्यागमे प्रली
यंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके॥१८॥ भूतग्रामः
स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते॥ रात्र्याग

57

रा
५७

स्मरन्॥ यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति प
रमां गतिं॥१३॥ अनन्यचेताः सततं यो मां
स्मरति नित्यशः॥ तस्याहं सुलभः पार्थ
नित्ययुक्तस्य योगिनः॥१४॥ मामुपेत्य पु
नर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं॥ नाप्नुवं
ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥
१५॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्ति

भ.गी.
५८

येनसर्वमिदंततं॥२२॥यत्रकालेत्वनावृ
त्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः॥प्रयातायांति
तंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ॥२३॥अग्नि
र्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणं त
त्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः
२४॥धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासाद
क्षिणायनं॥तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्रा

राम
५८

मेवशः पार्थ प्रभवंत्यहरागमे ॥१९॥ पर
स्तस्मात्तु भावोन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनात
नः यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विन
श्यति ॥२०॥ अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः
परमां गतिं ॥ यं प्राप्य न निवर्त्तंते तद्धाम प
रमं मम ॥२१॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लं
भ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतःस्थानि भूतानि

भ॰गी॰ स्थानमुपैतिचाद्यं ॥२८॥ इतिश्रीमद्भग
५९ वद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयो
गशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेमहापुरु
११७ षयोगोनाम अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्या
म्यनसूयवे ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञा राम
त्वामोक्ष्यसेशुभात् ॥१॥ राजविद्याराजगु ५९

प्यनिवर्त्तते॥२५॥शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजग
तःशाश्वतेमते।एकयायात्यनावृत्तिम
न्ययावर्त्ततेपुनः॥२६॥नैतेसृतीपार्थजा
नन्योगीमुह्यतिकश्चन॥तस्मात्सर्वेषुकाले
षुयोगयुक्तोभवार्जुन॥२७॥वेदेषुयज्ञेषु
तपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टं
अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरं

भ॰गी॰ तभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥५॥

६० यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो म
हान्॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्यु
पधारय॥६॥ सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यां

60 ति मामिकां॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पा
दौ विसृजाम्यहं॥७॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य
विसृजामि पुनः पुनः॥ भूतग्राममिमं कृ ६०

ह्यंपवित्रमिदमुत्तमं॥ प्रत्यक्षावगमंध
र्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययं॥२॥ अश्रद्दधानाः
पुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप अप्राप्य
मांनिवर्त्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि॥३॥ मया
ततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्त्तिना॥ मत्स्था
निसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः॥४॥ न
चमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरं भू

भ.गी. घाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसःरा
६१ क्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रि
ताः॥१२॥महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृ
तिमाश्रिताः॥भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वा
61 भूतादिमव्ययं॥१३॥सततंकीर्त्तयंतोमां
यतंतश्चदृढव्रताः॥नमस्यंतश्चमांभ राम
क्त्यानित्ययुक्ताउपासते॥१४॥ज्ञानय ६१

त्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात्॥८॥नचमांतानि
कर्माणिनिबध्नंतिधनंजय॥उदासी
नवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु॥९॥मयाध्य
क्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरं हेतुनाने
नकौंतेयजगद्विपरिवर्त्तते॥१०॥अवजा
नंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं परंभा
वमजानंतोममभूतमहेश्वरं॥११॥मोघा

भ॰गी॰
६२

62

साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्र
लयस्थानं निधानं बीजमव्ययं ॥१८॥ तपा
म्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन
॥१९॥ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञै
रिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ॥ ते पुण्यमा
साद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि

ज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते ॥ एक
त्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखं
॥१५॥ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमह
मौषधं ॥ मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निर
हंहुतं ॥१६॥ पिताहमस्यजगतोमाताधा
तापितामहः ॥ वेद्यंपवित्रमोंकारऋ
क्सामयजुरेवच ॥१७॥ गतिर्भर्ताप्रभुः

भ॰ गी॰ तेपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकं
६३ ॥२३॥अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्र
भुरेवच॥नतुमामभिजानंतितत्त्वेना
63 तश्च्यवंतिते॥२४॥यांतिदेवव्रतादे
वान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः॥भूतानियां
तिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोपिमां॥२५॥ पत्र
पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छ ६३

देवभोगान्॥२०॥तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकं
विशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति।
एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंका
मकामालभंते॥२१॥अनन्याश्चिंतयं
तोमांयेजनाःपर्युपासते॥तेषांनित्या
भियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहं॥२२॥येप्य
न्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः॥

येभजंतितुमांभ॰त्यामयितेतेषुचाप्य
हं॥२९॥ अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमाम
नन्यभाक्॥ साधुरेवसमंतव्यः सम्यग्व्य
वसितोहिसः॥३०॥ क्षिप्रंभवतिधर्मात्मा
शश्वच्छांतिंनिगच्छति॥ कौंतेयप्रतिजा
नीहिनमेभक्तःप्रणश्यति॥३१॥ मांहिपा
र्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युःपापयोनयः स्त्रि

ति॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्म
नः॥२६॥ यत्करोखि यदश्नासि यज्जुहो
खि ददासि यत्॥ यत्तपस्यसि कौंतेय
तत्कुरुख मदर्पणं॥२७॥ शुभाशुभफ
लैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः॥ सन्यासयो
गयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥२८॥ स
मोहं सर्वभूतेखु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः

भ०गी० ह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवा
६५ देराजविद्याराजगुह्ययोगोनामनवमो
ध्यायः॥९॥श्रीभगवानुवाच॥भूयए
वमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः॥यत्तेहंप्री
65 यमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया॥१॥
नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः॥
अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः॥२॥

यो वैश्यास्तथा शूद्रास्ते पियांति परांग
तिं ॥३२॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता
राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखंलोक
मिमंप्राप्य भजस्व मां ॥३३॥ मन्मनाभव
मद्भक्तो मद्याजी मांनमस्कुरु ॥ मामेवै
ष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥३४॥

भ॰गी॰ टी॰ ॥ सर्व

66

इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ॥ इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं ॥ कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति

योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरं।असं
मूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ३ बुद्धिर्ज्ञा
नमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः। सुखंदुःखं
भवोभावोभयंचाभयमेवच ४ अहिंसासम
तातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः। भवंतिभावाभूता
नांमत्तएवपृथग्विधाः ५ महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वा
रोमनवस्तथा। मद्भावामानसाजातायेषांलोक

भ॰गी॰
६

न दानवाः ॥१४॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरु
षोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । या
भिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिंत्योसि भगवन्मया ॥१७॥
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः

६

67

ते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाश
याम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥ अर्जु
न उवाच ॥ परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् ॥ पु
रुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं ॥ १२ ॥ आहुस्त्वा
मृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितोदेवलो
व्यासः स्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतंमन्येय
न्मांवदसिकेशव ॥ नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवा

नां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः॥ इंद्रिया
णां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना॥ रुद्राणां शं
करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां॥ वसूनां पावकश्चा
ऽस्मि मेरुः शिखरिणामहं॥ २३॥ पुरोधसां च मुख्यं
मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं॥ सेनानीनामहं स्कंदः
सरसामस्मि सागरः॥ २४॥ महर्षीणां भृगुरहं
गिरामस्म्येकमक्षरं॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थाव

कथयतृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेमृतं १८ श्रीभग
वानुवाच॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मवि
भूतयः प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य
मे १९ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च २० आदि
त्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् मरीचि
र्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१ वेदा

भ.गी.
६९

तॄणामर्य्यमा चास्मि यमः संयमतामहं ॥ २९ ॥ प्रह्ला
द श्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं ॥ मृगाणां च
मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणां ॥ ३० ॥ पवनः पवताम
स्मि रामः शस्त्रभृतामहं ॥ झषाणां मकरश्चास्मि
स्रोतसामस्मि जान्हवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरंत
श्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां
वादः प्रवदतामहं ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोस्मि

६९

राणां हिमालयः ॥२५॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देव
र्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां क
पिलो मुनिः ॥२६॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृत
नोद्भवं ॥ ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं ॥२७॥
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥ प्रजन
श्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं ॥ पि

भ॰गी॰
॥७०॥

70

सत्ववतामहं ॥३६॥ वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पांड
वानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीना
मुशना कविः ॥३७॥ दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि
जिगीषतां ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानव
तामहं ॥३८॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जु
न ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरं ॥३९॥
नांतोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एषतू

द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धा
ताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वहरश्चाहमु
द्भवश्च भविष्यतां ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृति
र्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम्नां
गायत्री छंदसामहं ॥ मासानां मार्गशीर्षोहमृ
तूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं छलयतामस्मि ते
जस्तेजस्विनामहं ॥ जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्वं

वाच॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥ भवा
प्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥ त्वत्तः कम
लपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययं ॥२॥ एवमेतद्यथा
त्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमै
श्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्र
ष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानम

द्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ॥४०॥ यद्यद्विभू
तिमत्सत्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वं
ममतेजोंशसंभवं ॥४१॥ अथवाबहुनैतेनकिंज्ञा
तेनतवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थि
तोजगत् ॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्म
विद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेवि
भूतियोगोनामदशमोध्यायः ॥ १० ॥ अर्जुनउ

भ०गी०
७२

72

ष्टा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं ८
संजय उवाच एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्व
रो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ९ अ
नेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं अनेकदिव्याभ
रणं दिव्यानेकोद्यतायुधं १० दिव्यमाल्यांबरधरं
दिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्व
तोमुखं ११ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता

अयं ॥४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपा
णि शतशोथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्या
नि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥ पश्यादित्यान्वसू
न्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि
पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं
पश्याद्य सचराचरं ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टु
मिच्छसि ॥७॥ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षु

व्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां
सर्वतोनंतरूपं । नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्या
मि विश्वेश्वर विश्वरूपं ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रि
णं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं । पश्यामि त्वां दुर्नि
रीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं ॥ १७ ॥ त्वम
क्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो

वेष्टि

महिमाः सदृशी सा स्याद्भासकस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
गात्रैकस्यांशगाः कृत्स्नां प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्य
द्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १९ ॥ ततः स विस्म
याविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांज
लिरभाषत ॥ २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवां
स्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्मा
णमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दि

लाभिः॥२१॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वे
ऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसं
घा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे॥२२॥ रूपं महत्ते बहु
वक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादं॥ बहूदरं बहुदंष्ट्रा
करालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं॥२३॥ नभः
स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च

मतोमे॥१८॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्य्यमनंतबा
हुंशशिसूर्य्यनेत्रं। पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्रंस्वतेज
साविश्वमिदंतपंतं॥१९॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहि
व्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः। दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदं
लोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन॥२०॥ अमीहित्वांसुर
संघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति। स्वस्ती
त्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःस्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्क

भ·गी·
७५

75

रुत्तमांगैः ॥२७॥ यथा नदीनां बहवोम्बुवेगाः समुद्र
मेवाभिमुखा द्रवंति ॥ तथा तवामी नरलोकवीरा वि
शंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥२८॥ यथा प्रदीप्तं ज्वल
नं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशा
य विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः
॥२९॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रा
न्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भास

विष्णो ॥२४॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव का
लानलसंन्निभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसी
द देवेश जगन्निवास ॥२५॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य
पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मो द्रोणः सूत
पुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥ वक्त्रा
णि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानका
नि । केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितै

राज्यंसमृद्धं॥ मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रं
भवसव्यसाचिन्॥३३॥ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंच
कर्णंतथान्यानपियोधवीरान्॥ मयाहतांस्त्वंजहि
माव्यथिष्ठायुध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान्॥३४॥
संजयउवाच॥ एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतां
जलिर्वेपमानःकिरीटी॥ नमस्कृत्वाभूयएवाह
कृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य॥३५॥ अर्जुनउवाच॥

स्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥३०॥ आख्याहि मे को भ
वानुग्ररूपो नमोस्तुते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमि
च्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ॥३१॥
श्रीभगवानुवाच ॥ कालोस्मि लोकक्षयकृत्प्र
वृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ ऋतेपि त्वां न
भविष्यंति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व

भ॰गी॰
॥ ७७ ॥
77

मनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोग्निर्व्वरुणः शशांकः प्र
जापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमो नमस्तेस्तु सहस्र
कृत्वः पुनश्च भूयोपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पु
रस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व ॥ अ
नंतवीर्य्यामितविक्रमस्त्वं सर्व्वं समाप्नोषि ततो
सि सर्व्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण
हे यादव हे सखेति ॥ अजानता महिमानं तवेदं

च॥ स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्य
नुरज्यतेच॥ रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेन
मस्यंतिचसिद्धसंघाः॥ कस्माच्चतेननमेरन्महा
त्मनगरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे॥ अनंतदेवेश
जगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत्॥३७॥ त्वमा
दिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनि
धानं॥ वेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्व

78

यः प्रियायार्हसि देव सोढुं ॥४४॥ अदृष्टपूर्वं हृषितो
स्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देव
रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥ किरीटिनं गदि
नं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥ तेनैव रूपे
ण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥
श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं
परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

मयाप्रमादात्प्रणयेनवापि॥४१॥यच्चावहासार्थमस
त्कृतोसिविहारशय्यासनभोजनेषु।एकोथवाप्यच्यु
ततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयं॥४२॥पितासि
लोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान्॥
नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्योलोकत्रयेप्यप्रति
मप्रभाव॥४३॥तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसाद
येत्वामहमीशमीड्यं॥पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रि

भ॰गी॰
॥७९॥

79

च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥ अ
र्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्द
न इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि
यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः
॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ शक्य एवं
विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्य

यन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वं ॥४७॥ नवेदयज्ञाध्ययनैर्न
दानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपःशक्य
अहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ॥४८॥ मातेव्य
थामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं ॥
व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रप
श्य ॥४९॥ संजयउवाच ॥ इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथो
क्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः ॥ आश्वासयामास

भ॰गी॰
॥८०॥

४०

सम्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः॥१॥श्रीभगवानुवाच॥
मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते।श्रद्धयाप
रयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः॥२॥येत्वक्षरमनिर्देश्यम
व्यक्तंपर्युपासते।सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रु
वं॥३॥संनियम्येंद्रियग्रामंसर्वत्रसमबुद्धयः।तेप्रा
प्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताः॥४॥क्लेशोधिकतर
स्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां।अव्यक्ताहिगतिर्दुःख

८०

याशक्यअहमेवंविधोर्जुन।ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्वेनप्र
वेष्टुंचपरंतप॥५४॥मत्कर्मकृन्मत्परमो।मद्भक्तः
संगवर्जितः।निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव
॥५५॥इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविश्वरूपदर्शनयो
गोनामएकादशोध्यायः॥११॥अर्जुनउवाच॥
एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते।येचाप्यक्षर

मिच्छाप्तुं धनंजय ॥९॥ अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्क
र्म्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्वन्सिद्धि
मवाप्स्यसि ॥१०॥ अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योग
माश्रितः । सर्वकर्म्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवा
न् ॥११॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाध्यानं विशि
ष्यते । ध्यानात्कर्म्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनं
तरं ॥१२॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च

खंदेहवद्भिरवाप्यते ॥५॥ येतुसर्वाणिकर्माणि
मयिसंन्यस्यमत्पराः ॥ अनन्येनैवयोगेनमांध्या
यंतउपासते ॥६॥ तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसा
गरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसां
॥७॥ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय ॥ निवसि
ष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ॥८॥ अथचित्तंसमा
धातुंनशक्नोषिमयिस्थिरं ॥ अभ्यासयोगेनततोमा

शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः॥१७॥
समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः॥शीतो
ष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः॥१८॥तुल्यनिं
दास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित्॥अनिकेतःस्थि
रमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः॥१९॥येतुधर्म्यामृत
मिदंयथोक्तंपर्युपासते॥श्रद्दधानामत्परमाभ
क्तास्तेतीवमेप्रियाः॥२०॥इतिश्रीभगवद्गीतासु

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥ सं
तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितम
नोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विजते
लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मु
क्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासी
नो गतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे
प्रियः ॥ १६ ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति

भ·गी०

93

नेमतंमम ॥ ३ ॥ तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्च
यत् ॥ सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ॥ ४ ॥
ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विविधैःपृथक् ॥ ब्र
ह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥ महाभूता
न्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपं
चचेंद्रियगोचराः ॥ ६ ॥ इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघात
श्चेतनाधृतिः ॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृ

पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग॥ शास्त्रे श्रीकृष्णार्जु
नसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ अ
र्जुन उवाच ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एत
द्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एत
द्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥ क्षेत्रज्ञं चापि
मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञा

भ०गी०
॥ ८४ ॥

८४

सदि ॥१०॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थ
दर्शनं ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा
११ ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ अ
नादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥ सर्वतः
पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुति
मल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥ सर्वेंद्रियगुणाभा
सं सर्वेंद्रियविवर्जितं ॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं

२५

नं ॥७॥ अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवं
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥
इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युज
राव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ॥९॥ असक्तिरनभि
ष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टा
निष्टोपपत्तिषु ॥१०॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्य
भिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसं

भ.गी.
॥८५॥

85

द्यते ॥१९॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥२०॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषः
सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥ पुरुषः प्रकृ
तिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणं गुण
संगोस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥ उपद्रष्टानुमंता च
भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहे

वि

गुणभोक्तृ च ॥१५॥ बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव
च सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥१६॥
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव चास्थितं ॥ भूतभर्तृ
च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥ ज्योतिषामपि त
ज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं
हृदि सर्वस्य धिष्ठितं ॥१८॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं
चोक्तं समासतः ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपप

भ॰गी॰

॥ ८६ ॥

86

क्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥ समं सर्वेषु
भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः
पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥ समं पश्यन्हि सर्वत्र सम
वस्थितमीश्वरं । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति
परां गतिं ॥ २८ ॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणा
नि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्य
ति ॥ २९ ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति त

८६

स्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं
च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभि
जायते ॥ २४ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मा
नमात्मना ॥ अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चा
परे ॥ २५ ॥ अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपास
ते ॥ तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥
यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षे

ज्ञुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परं ॥ इति
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा
स्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं ॥ यज्ज्ञात्वा
मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमु
पाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायंते

त एव च विस्तारं ब्रह्मसंपद्यते तदा ॥३०॥ अनादित्वा
न्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोपि
कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥ यथा सर्वगतं सौ
क्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे
तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥ यथा प्रकाशयत्येकः
कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रका
शयति भारत ॥३३॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानच

नघ ॥ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं ॥ त
न्निबध्नातिकौंतेयकर्म्मसंगेनदेहिनं ७ तमस्त्वज्ञा
नजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभि
स्तन्निबध्नातिभारत ८ सत्वंसुखेसंजयतिरजःक
र्म्मणिभारत ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्यु
त ९ रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत रजःस
त्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथा १० सर्वद्वारेषुदेहेस्मि

नेप्रलयेनव्यथंतिच॥२॥ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्
गर्भंदधाम्यहं॥संभवःसर्व्वभूतानांततोभवतिभार
त॥३॥सर्व्वयोनिषुकौंतेयमूर्त्तयःसंभवंतियाः॥ता
सांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता॥४॥सत्वंरज
स्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः॥निबध्नंतिमहाबा
होदेहेदेहिनमव्ययं॥५॥तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रका
शकमनामयं॥सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचा

सीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते। गुणावर्त्तंतइ
त्येवयोवतिष्ठतिनेंगते २३ समदुःखसुखःस्वस्थः
समलोष्टाश्मकांचनः। तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्य
निंदात्मसंस्तुतिः २४ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो
मित्रारिपक्षयोः सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउ
च्यते २५ मांचयोव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते स
गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते २६ ब्रह्मणो

न्प्रकाशउपजायते ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंस
त्वमित्युत ११ लोभप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमः
स्पृहा रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ १२ अ
प्रकाशोप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएवच तमस्येतानि
जायंतेविवृद्धेकुरुनंदन १३ यदासत्वेप्रवृद्धेतुप्र
लयंयातिदेहभृत् तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्र
तिपद्यते १४ रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजा

भ·गी·
६९

१०

ला: ॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्म्माणुबंधीनि
मनुष्यलोके ॥ २ ॥ नरूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतोन
चादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसं
गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गतानानिवर्त्तंति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहाजितसं
गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः ६९

हिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच। शाश्वतस्यचधर्म
स्यसुखस्यैकांतिकस्यच २७ ॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूप
निषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिगुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः॥
१४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहु
रव्ययं। छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥ अ
धश्चोर्द्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवा

सेवंते ॥९॥ उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वि
तं ॥ विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥
यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतोप्य
कृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥११॥ यदादित्यगतं
तेजो जगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्ते
जो विद्धि मामकं ॥१२॥ गामाविश्य च भूतानि धारया
म्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा

सुखदुःखसंज्ञैर्गछंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ५ नतद्भासय
तेसूर्योनशशांकोनपावकः यद्गत्वाननिवर्त्तंतेतद्धाम
परमंमम ६ ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः
मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ७ शरीरं
यदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः। गृहीत्वैतानिसं
यातिवायुर्गंधानिवाशयात् ८ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंच
रसनंघ्राणमेवच। अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुप

माविश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोह
मक्षरादपिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेच प्रथितःपु
रुषोत्तमः १८ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्त
मं ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत १९ इति
गुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमा
न्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत २० इतिश्रीभगवद्गी
तासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णा

रसात्मकः ॥१३॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां दे
हमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतु
र्विधं ॥१४॥ सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञा
नमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदवि
देव चाहं ॥१५॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥ उत्त
मः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रय

भ·गी·
९४

९३

पारुष्यमेवच। अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमा
सुरीं ४ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता
माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपांडव ५ द्वौभूत
सर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच दैवोविस्तरशः
प्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ६ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचज
नानविदुरासुराः नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषु
विद्यते ७ असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं अ ९४

र्जुनसंवादेपुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोध्यायः

१५ श्रीभगवानुवाच॥ अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयो
गव्यवस्थितिः दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआ
र्जवं॥१॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनं
दयाभूतेष्वलोलुत्वंमार्दवंह्रीरचापलं॥२॥ तेजःक्षमा
धृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता॥ भवंतिसंपदंदैवी
माभिजातस्यभारत॥३॥ दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधः

धपरायणाः॥ इहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थ
संचयान॥१२॥ इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्येम
नोरथं॥ इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं॥
१३॥ असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि
ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी॥ आ
ढ्योभिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया॥ यक्ष्ये
दास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः॥१५॥ आ

परस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं ॥८॥ एतां दृष्टिम
वष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः। प्रभवंत्युग्रकर्माणः
क्षयाय जगतोहिताः ॥९॥ काममाश्रित्य दुःपूरं दं
भमानमदान्विताः। मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रव
र्तंतेशुचिव्रताः ॥१०॥ चिंतामपरिमेयां च प्रलयां
तामुपाश्रिताः। कामोपभोगपरमा एतावदि
ति निश्चिताः ॥११॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रो

निषु ॥ १९ ॥ आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिज
न्मनि ॥ मामप्राप्यैवकौंतेयततोयान्त्यधमांगतिं ॥
२० ॥ त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः ॥ का
मःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ॥ २१ ॥
एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचर
त्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिं ॥ २२ ॥ यःशास्त्र
विधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः ॥ नससिद्धिमवा

नेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः
कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसंभावि
ताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजंते नामयज्ञैस्ते
दंभेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥ अहंकारं बलं दर्पं कामं
क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽ
भ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु
नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव यो

भ·गी·
६७

कामः ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा दे
हिनां सा स्वभावजा । सात्विकी राजसी चैव तामसी चे
ति तां शृणु ॥२॥ सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भार
त । श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥ यजंते
सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतग
णांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥४॥ अशास्त्रविहि
तं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः । दंभाहंकारसंयुक्ताः काम

७८

६

प्नोति न सुखं न परां गतिं ॥२३॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं
ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं
कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनि
षत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा
दे देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥
अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्ध
यान्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहो रज

भ·गी·
८८

97

यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत् उछिष्टमपिचामे
ध्यंभोजनंतामसप्रियं १० अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोवि
धिदृष्टोयइज्यते यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्वि
कः ११ अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् इ
ज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसं १२ विधिहीनमसृष्टा
न्नंमंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरि
चक्षते १३ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं ब्रह्म

८८

राणवलान्विताः॥५॥ कर्कांशेन: शशी स्वांशमूलगश्च समये
त्तमः॥ मांशेवांश: शशी स्वांशमान्विज्ञा सुरनिश्चयान् ६॥
आज्ञाहसावित्समर्द्धस्य क्षिविधो भवति प्रियः॥ यज्ञसंपत्त
था: स्वांशे भां मेरुशिखंमस्तु ७॥ आयु: सत्वबलारोग्य
सुखश्रीकीर्तिविवर्द्धिमा:॥ स्थाः हिमांशुस्थिरा दृष्टा आज्ञा
राज्ञा क्रियिकप्रियाः॥८॥ चन्द्रस्त्वलवरागा सुखमी ज्ञाता कृत
विद्याहिनः॥ आहारराजसखेन्द्रोद्: दुःखशोकामयप्रद

भ॰गी॰
॥९९॥

वं ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्यो
त्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमिति यद्दा
नं दीयतेनुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्वि
कं स्मृतं ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतं ॥ २१ ॥ अदेशकाले
यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामस
मुदाहृतं ॥ २२ ॥ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिवि

चर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते॥१४॥अनुद्वेगकरंवाक्यं
सत्यंप्रियहितंचयत्।स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंत
पउच्यते॥१५॥मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्र
हः।भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते॥१६॥श्रद्धया
परयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः।अफलाकांक्षिभिर्यु
क्तैःसात्त्विकंपरिचक्षते॥१७॥सत्कारमानपूजार्थंतपो
दंभेनचैवयत्।क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रु

भ·गी·
१००

कर्म्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते २७ अश्रद्धया
हुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् असदित्युच्यतेपार्थनचतत्
प्रेत्यनोइह २८ ॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्म
विद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेत्रिगुणवि
भागयोगोनामसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ अर्जुनउवाच ॥
संन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुं त्यागस्यचहृ
षीकेशपृथक्केशिनिषूदन १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

धः स्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा
॥२३॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रव
र्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥२४॥ तदित्यनभि
संधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः
क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः ॥२५॥ सद्भावे साधुभावे च सदि
त्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ यु
ज्यते ॥२६॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते

भ॰गी॰
॥१०१॥
100

कर्म्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ॥ कर्त्तव्यानीति मे पा
र्थ निश्चितं मतमुत्तमं ॥६॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्म्म
णो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकी
र्त्तितः ॥७॥ दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजे
त् ॥ स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥ का
र्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेर्ज्जुन ॥ संगं त्यक्त्वा फ
लं चैव स त्यागः सात्विको मतः ॥९॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म

काम्यानां कर्म्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥ सर्व्व
कर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥ त्याज्यं दो
षवदित्येके कर्म्म प्राहुर्म्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःक
र्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे
भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्त्ति
तः ॥ यज्ञदानंतपःकर्म्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञो
दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥५॥ एतान्यपि तु

अधिष्ठानंतथाकर्त्ताकरणंचपृथग्विधं ॥ विविधाश्च
पृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमं ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्य्य
त्कर्म्मप्रारभतेनरः ॥ न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्य
हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलंतुयः ॥
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्म्मतिः ॥ १६ ॥ यस्यना
हंकृतोभावोबुद्धिर्य्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमांल्लो
कान्नहंतिननिबध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधा

कुशले नानुषज्जते॥ त्यागी सत्वसमाविष्टो मेधावी
छिन्नसंशयः॥१०॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्मा
ण्यशेषतः॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभि
धीयते॥११॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः
फलं॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्
१२॥ पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे॥ सां
ख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां॥१३॥

भ॰गी॰
॥१०२॥

102

र्थवदल्पंचतत्तामसमुदाहृतं ॥२२॥ नियतंसंग
रहितमरागद्वेषतःकृतं ॥ अफलप्रेप्सुनाकर्म
यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥२३॥ यत्तुकामेप्सुनाकर्म
साहंकारेणवापुनः ॥ क्रियतेबहुलायासंतद्रा
जसमुदाहृतं ॥२४॥ अनुबंधंक्षयंहिंसामनपेक्ष्यं
चपौरुषं ॥ मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते
मुक्तसंगोनहंवादीधृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्य

कर्मचोदना ॥ करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्र
हः ॥ १८ ॥ ज्ञानंकर्मचकर्त्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रो
च्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूते
षुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञा
नंविद्धिसात्विकं ॥ २० ॥ पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्
पृथग्विधान् ॥ वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसं ॥ २१
यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहेतुकं ॥ अतत्त्वा

भ·गी·
१०४

103

त्तिंच कार्याकार्य्ये भयाभये । बंधंमोक्षंच योवेत्तिबु
द्धिःसापार्थसात्विकी ३० ययाधर्म्ममधर्म्मंचका
र्य्यंचाकार्य्यमेवच । अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसा
पार्थराजसी ३१ अधर्म्मंधर्म्ममितियामन्यते
तमसावृता । सर्व्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थ
तामसी ३२ धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रि
याः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्वि

१०४

सिध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥ रागी
कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशो
कान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥२७॥ अयु
क्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः। विषा
दी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥२८॥ बुद्धेर्भेदं
धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु। प्रोच्यमानम
शेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥ प्रवृत्तिं च निवृ

भ॰ गी॰
॥१०७॥

107

बुद्धिप्रसादजं ॥३७॥ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रे
ऽमृतोपमं ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं
॥३८॥ यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रा
लस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ॥३९॥ न तदस्ति
पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्वं प्रकृतिजैर्मु
क्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥ ब्राह्मणक्षत्रि
यविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्ता

की॥ ३३॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेर्जु
न। प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥
३४॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुं
चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी॥ ३५॥ सुखं त्वि
दानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ। अभ्यासाद्रमते
यत्र दुःखांतं च निगच्छति॥ ३६॥ यत्तदग्रे विषमिव
परिणामेमृतोपमं। तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्म

तः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं
यथा विंदति तच्छृणु ॥४५॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां
येन सर्वमिदं ततं ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विंदति मानवः ॥४६॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः
परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ॥४७॥ सहजं कर्म कौंते
य सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण

निःस्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्तपः शौचं
क्षांतिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म
कर्म स्वभावजं ॥ ४२ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं यु
द्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं
कर्म स्वभावजं ॥ ४३ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं
वैश्यकर्म स्वभावजं । परिचर्यात्मकं कर्म शू
द्रस्यापि स्वभावजं ॥ ४४ ॥ स्वे स्वे कर्मण्यभिर

वाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं स
मुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारं बलं दर्प्पं कामं क्रोधं
परिग्रहं ॥ विमुच्य निर्म्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय क
ल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
कांक्षति ॥ समः सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ॥
५४ ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि
तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं

धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र
जितात्मा विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां
संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्र
ह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौन्तेय निष्ठा
ज्ञानस्य या परा ॥५०॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्या
त्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वे
षौ व्युदस्य च ॥५१॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी जित

-कृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन कौन्ते-
-य निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मो-
हात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः सर्वभूता-
नां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रा-
रूढानि मायया ॥ ६१ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावे-
न भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि
शाश्वतं ॥ ६२ ॥ इतिते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं

सर्व्वकर्म्माण्यपि सदा कुर्व्वाणो मद्व्यपाश्रयः । म
त्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ॥ ५६ ॥ चेतसा
सर्व्वकर्म्माणि मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमु
पाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥ मच्चित्तः सर्व्व
दुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहंका
रान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहंकारमाश्रि
त्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्र

नः ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोभ्यसूयते ॥६७॥
यइमंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिंमयि
परांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयं ॥६८॥ नचतस्मान्मनु
ष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भविताचमेतस्मा
दन्यःप्रियतरोभुवि ॥६९॥ अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यं
संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामिति
मेमतिः ॥७०॥ श्रद्धावाननसूयश्चशृणुयादपियो

मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ६
३ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोसि मे दृ
ढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥ ६४ ॥ मन्मना भव मद्भ
क्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रति
जाने प्रियोसि मे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं
शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि
मा शुचः ॥ ६६ ॥ इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाच

भ॰गी॰
११०

109

सप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरं योगंयोगेश्वरात्कृ
ष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयं ॥७५॥ राजन्संस्मृत्यसंस्मृ
त्यसंवादमिममद्भुतं ॥ केशवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामि
चमुहुर्मुहुः ॥७६॥ तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरे
र्विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ॥७७॥ यत्रयो
गेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥ तत्रश्रीर्विजयोभूति
र्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥७८॥ इतिश्रीभगवद्गीतासू

नरः॥ सोपिमुक्तः शुभांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्म
णां॥७१॥ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्तेधनंजय॥७२॥ अर्जु
नउवाच॥ नष्टोमोहः स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मया
च्युत॥ स्थितोस्मिगतसंदेहः करिष्येवचनंतव॥
संजयउवाच॥ इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्म
नः॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणं॥७४॥ व्या

भ॰गी॰
१११

110

निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
पौषमासे कृष्णपक्षे ॥ १४ ॥ संवत् ॥ १८७० ॥ ॥ ॥

रा॰म॰
१११

भ०गी०

यते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलं ॥ रज
सस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ॥ १६ ॥ सत्वात्सं
जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो
भवतो ज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्द्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये ति
ष्ठंति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छंति ता
मसाः ॥ १८ ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्य

न्प्रकाशउपजायते ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंस
त्वमित्युत ११ लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमः
स्पृहा रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ १२ अ
प्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएवच तमस्येतानि
जायंतेविवृद्धेकुरुनंदन १३ यदासत्त्वेप्रवृद्धेतुप्र
लयंयातिदेहभृत् तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्र
तिपद्यते १४ रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजा